

MHJ

مجله تاریخ پزشکی

دوره دوازدهم، شماره چهل و پنجم، زمستان ۱۳۹۹

Journal Homepage: <http://journals.sbmu.ac.ir/mh>

مقاله پژوهشی

نقد و تحلیل نسخه خطی طب منظوم «زیده» (متمم زیده) اثر شاه‌علی سلیمان با رویکرد پزشکی در عصر مؤلف

حمیدرضا قانونی^{*۱}، محمدابراهیم ایرج‌پور^۲، زهرا ندافی^۳

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۱۹۳۹۵-۳۶۹۷، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۱۹۳۹۵-۳۶۹۷، تهران، ایران.

۳. دانش‌آموخته ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، صندوق پستی ۱۹۳۹۵-۳۶۹۷، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: طب سنتی و مکتوب ایران جزء دانش‌های بومی و اصیل ایرانی است که نسل به نسل از گذشتگان به ما رسیده است. در واقع پزشکی سنتی بخش بزرگی از میراث کهن کشور ماست این بخش از طرفی با موضوعات پزشکی ارتباط دارد و از طرفی با نگاهی وسیع‌تر به زبان و ادبیات و دیگر دانش‌های این رشته مرتبط است. بخش بزرگی از ادبیات ایران با دانش‌هایی گسترده آمیخته است؛ یکی از این دانش‌ها دانش پزشکی است تقریباً تمام شاعران زبان فارسی در آثار خویش به موضوعاتی چون داروها، امراض، وسایل و زمینه‌های پزشکی اشاراتی، هرچند مختصر دارند. نسخه خطی «زیده» از جامع‌ترین آثار منظوم در زمینه پزشکی است که در قرن یازدهم قمری تألیف شده است. ناظم این اثر شخصی به نام شاه‌علی سلیمان کخال است. آنچه می‌توان دریافت آن که وی حرفه چشم پزشکی داشته است و علاوه بر این اثر، اثری دیگر با عنوان حمایت (تب‌ها) دارد که آن را پس از زیده فراهم آورده است. نگارندگان مقاله پس از معرفی نسخه خطی «متمم زیده منظوم» شاه‌علی سلیمان کخال می‌کوشند با تکیه بر دانش نسخه‌شناسی و مراجعه به کتابخانه و تذکره به معرفی این اثر یا روش‌های پژوهش موضوعات علوم انسانی بپردازند. نسخه خطی یادشده در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و هم‌اکنون به عنوان منبعی برای بررسی مباحث پزشکی ادبی قرن یازدهم قرار گرفته است.

مواد و روش‌ها: روش به کار گرفته‌شده در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. بر این اساس، مطابق شیوه پژوهش در علوم انسانی و ادبیات فارسی نخست منابع فراهم آمد و سپس به مطالعه، بازخوانی، فیش‌برداری و تحلیل و تفسیر پرداخته شد. مواد این مقاله در درجه نخست نسخه خطی متمم زیده و در مراحل بعدی کتاب‌ها و مقالات علمی در این زمینه بود.

یافته‌ها: زیده آمیزه‌ای از دردها و شیوه‌های درمان همراه با داروها و میزان آن‌ها با زبان و شیوه‌ای آهنگین و به نظم است. معرفی زیده و اثر او در فرایند پژوهش تاریخ طب، برجسته‌ترین یافته این پژوهش است.

نتیجه‌گیری: مطالعه نسخه خطی متمم زیده منظوم علاوه بر شناخت نسخه‌ای منظوم در زمینه‌های طب قدیم، چگونگی تشریح دردها و کیفیت فراهم‌آوردن ادویه و داروهای گیاهی و گاه حیوانی، سبب شناخت دقیق‌تر مصنف، اثر و جریان طب سنتی در عصر تیموری و آغاز دوره صفویه شد. این پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از طبیبان و صاحبان حرفه‌ها به منظور پایایی و یادگیری آسان، آثار خویش را به قالب و ساختار نظم ریخته و از این طریق خدمت بزرگی به روند پیشرفت این علوم کرده‌اند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۹/۲۶

تاریخ انتشار: ۹۹/۱۱/۱۸

واژگان کلیدی:

طب سنتی

ادبی

شاه‌علی سلیمان

داروهای گیاهی

نسخه خطی

* نویسنده مسؤول: حمیدرضا قانونی

آدرس پستی: دانشگاه پیام نور، نجف‌آباد، اصفهان، ایران.

پست الکترونیک:

h.r.ghanooni@gmail.com

۱. مقدمه

درد و رنج در تمام دوره‌های زندگی بشر همراه او بوده است و به علت این قرابت و نیاز به درمان، طب و پزشکی نیز ناخودآگاه در تمام ادوار به چشم می‌خورد و بسته به موقعیت زبانی و زبان غالب هر دوره، این دانسته‌ها به طرق مختلف به آیندگان منتقل می‌شده است.

مطابق مستندات و بررسی‌های به عمل آمده می‌توان گفت که تاریخچه پزشکی در ایران به دوره یاتهاها می‌رسد. آنان در زادگاه نخستین خود در نزدیکی خوارزم زندگی می‌کردند و اولین پزشک آریایی ترتیا نامیده شده که در واقع مانند اسکپیوس برای یونانیان و آسکولاپیوس برای رومیان دارای اهمیت است (۱).

نوشته‌های کتاب‌های مختلف زبان پهلوی نشان می‌دهد که ترتیا در جراحی نیز دست داشته، ترتیا از خواص دارویی گیاهان مختلف نیز آگاهی کامل داشته و به ویژه خود عصاره آن‌ها را تهیه می‌کرده است. همانطور که در یسنای ۹ بند ۱۰ آمده است: سومین ناموری که گیاه هئوما را فشرده و عصاره آن را مهیا ساخت، ترتیا از خاندان سام بود (۱).

در ایران پس از اسلام در کتاب شاهنامه فردوسی، به عنوان یکی از متن‌های آغازین شعر، نیز به پزشکی و داروهای گیاهی، فراوان اشاره شده است. فردوسی در بخش پادشاهی جمشید به این موضوع می‌پردازد و طلیعه پزشکی را در دوران جمشید و از دستاوردهای پادشاهی او می‌داند:

چو «بان» و چو کافور و چون مشک ناب   چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان هر دردمند   در تندرستی و راه گزند (۲)

پس از اسلام نیز ایران از قطب‌های فعال پزشکی جهان بوده است. از این رو ایرانیان دانش و یافته‌های خود را به مناطق مختلف صادر می‌کرده‌اند. ریشه‌های مکتب پزشکی - سنتی ایران به بیش از هزار سال قبل می‌رسد؛ بر طبق نظر سیریل

الگود (Cyril Elgood) مورخ پزشکی، در ایران قدیم وضعیت طب پیشرفته‌تر از آشور بود، حتی به جرأت می‌توان پا را فراتر نهاده و گفت که ایرانیان اصول آن چیزی را که طب یونانی نامیده شده به یونانیان تعلیم داده‌اند و آنان نیز که فرضیه طبایع چهارگانه خود را یک فریضه بیگانه می‌شناختند، به رسم آن زمان، آن را ایرانی می‌نامیدند (۳).

۱-۱. پیشینه پژوهش: ستارگان طب سنتی ایران مانند ابوعلی سینا، رازی، سیداسماعیل جرجانی، علی بن عباس اهوازی و دیگر بزرگان نامدار این عرصه در حدود هشت قرن هدایت دانشگاه‌های طب غرب و شرق را بر عهده داشتند و تأسیس بیمارستان جندی‌شاپور که نخستین دانشکده طب در جهان شمرده می‌شود، گواهی صادق بر این گفته‌هاست که نشان می‌دهد، این ملت ایران بودند که برای نخستین بار در تاریخ علوم، به تأسیس دانشکده‌ای جهت تعلیم و تکمیل علم طب همت گماشتند. چاپ و نشر آثار پزشکی این دانشمندان از گذشته دور تاکنون رایج بوده است. در کنار این آثار مقالات و آثار باز شناختی نیز مشاهده، معرفی و چاپ شده است؛ شمار این آثار فراوان است: بخشی از این نوع آثار در مقاله‌هایی چون معرفی و نقد نسخه خطی دستورالعلاج سلطان‌علی خراسانی در مجله متن شناسی ادب فارسی به سال (۱۳۹۷ ش.) به قلم نجمه دری و دیگران چاپ و معرفی شده است. نیز مقاله‌ای دیگر با عنوان معرفی و تحلیل سبکی نسخه خطی طب منظوم موسوم به «پرسش‌های کسری از ارسطو در طب» به قلم یحیی‌نورالدینی اقدم در مجله نسخه‌شناسی دانشگاه آزاد دهقان (۱۳۹۷ ش.) به چاپ رسیده است. این نخستین کوشش پژوهشی در خصوص نسخه حاضر، یعنی متمم زبده منظوم شاه‌علی سلیمان است.

۲. ملاحظات اخلاقی

در تدوین این پژوهش، اصل امانتداری و صداقت استناد به متون مورد استفاده، اصالت منابع و پرهیز از جانبداری در مراجعه به متون یا تحلیل‌ها، رعایت شده است.

۳. مواد و روش‌ها

روش به کارگرفته شده در این پژوهش روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. بر این اساس مطابق شیوه پژوهش در علوم انسانی و ادبیات فارسی نخست منابع فراهم آمد و سپس به مطالعه، بازخوانی، فیش‌برداری و تحلیل و تفسیر پرداخته شد. مواد این مقاله در درجه نخست نسخه خطی متمم زبده و در مراحل بعد کتاب‌ها و مقالات علمی در این زمینه بود. ابتدا به معرفی اثر و جایگاه طب در پهنه زبان و ادب عصر صفوی اشاره شد، سپس به نکاتی در خصوص پزشکی سنتی و ویژگی‌های این اثر پرداخته شد.

۴. یافته‌ها

نخستین یافته پژوهش حاضر، شناخت و شناسانیدن مؤلف، شاه‌علی سلیمان، از پزشکان عصر صفوی و معرفی او به جامعه پزشکی و ادبی است؛ در ادامه، با شناخت و معرفی نسخه‌ای منظوم در زمینه‌های طب قدیم، چگونگی تشریح دردها و کیفیت فراهم آوردن ادویه و داروهای گیاهی و گاه حیوانی، زمینه شناخت دقیق‌تر علم پزشکی و جریان طب سنتی در عصر تیموری و آغاز دوره صفوی حاصل شد؛ این پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از طبیبان و صاحبان حرفه‌ها به منظور پایایی و یادگیری آسان، آثار خویش را به قالب و ساختار نظم ریخته و از این طریق خدمت بزرگی به روند پیشرفت این علوم کرده‌اند.

۴-۱. آثار پزشکی ادبی و جایگاه آن در عصر صفویه:

دوره صفویه که از نخستین سال‌های سده دهم تا میانه سده دوازدهم قمری را دربر می‌گیرد، دوران مهمی از تاریخ و

ادبیات ایران است. در این عصر با توجه به نقش مهمی که حکیم‌باشیان در تصمیم‌گیری‌های سیاسی اجتماعی داشته‌اند، علم پزشکی در این دوران جایگاهی خاص داشته است، از منابع تاریخی این عصر برمی‌آید که شمار عالمان به دانش‌های ریاضی و طبیعی کاسته می‌شود و چون دانش را به سوی حوزه‌های مذهبی می‌کشاند، اگرچه تعداد کسانی که در این دوره در دانش‌های ریاضی و نظری و طبیعی کتاب نوشته‌اند کم نیستند، اما این کتاب‌ها به دست عالمان عمدتاً ایرانی و غیر ایرانی در سرزمین‌هایی خارج از مرزهای ایران امروزی نوشته شده است (۴). در حقیقت در این دوران علم پزشکی همان رویکرد عصر تیموری و ایلخانان را دارد که اندک‌اندک به انحطاط و قهقهر می‌گراید، اما نشر آثار پزشکی به ویژه به زبان شعر جزء آثار این دوره محسوب می‌شود (۴).

از ویژگی‌های متون منظوم، یادگیری سریع و استفاده بیشتر عموم از آن است. طب سنتی، علمی مردمی بود و به همه طبقات از دانشمندان تا مردم کوچه و بازار تعلق داشت؛ به همین دلیل دانشمندان از زبان شعر برای تعلیم علوم استفاده می‌کردند. زبان این نوع کتاب‌ها به طور کلی به قدری ساده است که به راحتی و سهولت می‌توان آن‌ها را به خاطر سپرد، هر خواننده‌ای نیز با مطالعه آن‌ها می‌تواند به مجموعه‌ای از اطلاعات سطحی در مورد بیماری‌های مختلف و نحوه درمان آن‌ها دست یابد. به همین دلیل در ساخت و پرداخت این علوم در عصر صفویه، به زبان فارسی و زبان ساده شعر که از مهم‌ترین ابزار انتقال دانش در میان عوام بود، توجه بیشتری می‌شود.

بسیاری از نویسندگان و دانشمندان علوم ادبی این‌گونه آثار را جزء آثار تعلیمی قرار داده‌اند. در مطالعه تاریخ تطور ادبیات فارسی آثاری یافت می‌شوند که اگرچه در زمره ادبیات تعلیمی قرار می‌گیرند، اما جزء ادبیات آفرینشی و برآمده از ذوق و احساس محسوب نمی‌شوند، مثل الفیه ابن مالک که در آموزش صرف و نحو است و یا منظومه حاج‌ملاهادی سبزواری

در فلسفه. این نوع آثار از جهت ویژگی‌هایی چون قالب و ساختار با آثار طراز اول ادبیات مشترک‌اند، دارای وزن و قافیه‌اند و گاهی نیز واژه «شعر» بر آنان اطلاق می‌شود، اما از جوهر تخیل و ادبیات خالی‌اند، لذا بهتر است این آثار را نظم تعلیمی خواند (۵).

با توجه به تعریف ادبیات تعلیمی می‌توان آثار پزشکی منظوم را جزء ادبیات تعلیمی به شمار آورد، چنانکه در تعریف آن آمده است: «شعر تعلیمی شعری است که هدف در آن تعلیم علم و اخلاق و هنر است، یعنی حقیقت نیکی (خیر) و زیبایی. در ادبیات ملل مختلف دو نوع شعر تعلیمی دیده می‌شود: ۱- نوعی که موضوع آن خیر و نیکی است که در حوزه اخلاق قرار دارد؛ ۲- نوعی که موضوع آن زیبایی و حقیقت است و در حوزه ادبیاتی جای می‌گیرد که مسأله‌ای از علم یا ادب را می‌آموزند، البته در آثار گذشته ما برای ادبیات تعلیمی نام‌های مختلفی چون زهد، تحقیق، پند، حکمت، وعظ و تعلیم به کار رفته است» (۵). یکی از ویژگی‌های بارز نظم تعلیمی اختصار گوئی است، به نحوی که شاعر در این‌گونه ادبی گاه یک فصل از کتاب را در بیتی خلاصه می‌کند و به واسطه آن یک بیت مفهوم کلی را به خواننده القا می‌کند.

بنا بر گفته صفا در عصر صفویه، طبیبان ادیبی رشد کردند که برخی از آنان تا چند اثر ادبی - پزشکی به وجود آوردند؛ اینان کسانی بودند چون یوسفی هروی، سلطان‌علی گونابادی، نورالدین شیرازی، محمد بن هروی، حکیم شفایی و... . جای تعجب نیست که اکثر آنان شاعر نیز بوده‌اند. برای مثال تعدادی از نسخه‌های خطی پزشکی متعلق به قرن یازدهم و دوازدهم که به صورت منظوم ثبت‌شده به صورت فهرست‌وار چنین است: ۱- چوب چینی، مسیح مهتدی؛ ۲- فوائد الانسان، درویش دوائی شیرازی؛ ۳- کلیات الطب، شیخ مهذب‌الدین احمد بن عبدالرضا؛ ۴- طب شفایی از حکیم شفایی؛ ۵- منظومه جواهرالمقال، علی بن محمد بن عبدالرحمن؛ ۶- علاج الامراض از یوسفی هروی؛ ۷- دستور العلاج از سلطان‌علی گونابادی؛

۸- مثنوی طب منظوم، شهاب‌الدین کازرونی؛ ۹- نسخه مذکور مثنوی طب منظوم، شاه‌علی سلیمان کخال (۴).

از دیدگاه نگارندگان، با مطالعه زندگی و آثار این شاعران و طبیبان (چون حکیم شفایی، طبیب و...) می‌توان ساختار دیگری در تقسیم‌بندی شاعران و طبیبان قائل شد: شاعران طبیب و طبیبان شاعر. شاعران طبیب و طبیبان شاعر در عصر صفویه فراوانند. شاید در نگاه اول اختلاف چندانی میان این دو گروه نباشد، اما در واقع تفاوت موجود در نوع و ساختار ارائه آثار آن‌هاست. گروه اول، یعنی شاعران طبیب، شامل شاعران صاحب سبک و ذوقی هستند که مطالب پزشکی و غیر پزشکی خود را به زیباترین نحو ممکن به خوانندگان خود ارائه می‌دهند، از این گروه می‌توان به حکیم شفایی، طبیب اصفهانی، هاتف اصفهانی و... اشاره کرد. برخی از این شاعران در دوران پس از صفویه ظهور کردند، یک نمونه از غزل عالی و غیر پزشکی طبیب اصفهانی مؤید این موضوع است:

غمش در نهان خانه دل نشیند   به نازی که لیلی به محمل نشیند
مرنجان دلم را که این مرغ وحشی   ز بامی که برخاست مشکل نشیند
خُلد گر به پا خاری آسان برآید   چه سازم به خاری که بر دل نشیند
به دنبال محمل چنان زار گریم   که از گریهام ناقه در گل نشیند (۶)

نیز جلال طبیب شیرازی که از حاذق‌ترین پزشکان قرن هشتم است و به علت مهارت در طبابت مورد تقرب پادشاهان زمان خود بوده است. طبق نظر صفا، جلال طبیب گذشته از تبحر پزشکی شاعر نیز بوده و در شعر خود غالباً جلال و گاه طبیب تخلص می‌کرده است (۴). نقل است که وی داروی مفرحی برای شاه‌شجاع درست کرد و با ابیاتی در وصف فواید آن به خدمت شاه فرستاد. شاه در جواب وی این چنین گفت: «نیک بگفتی، اما پیری مشکل به جوانی بدل شود» (۷)؛ گروه دوم طبیبان ناظم هستند، این گروه را باید پزشکان ناظم دانست که صرفاً به خاطر علاقه خود به زبان و نظم پا به این عرصه می‌گذارند، اگرچه آثار در خور ذکری در حوزه تخیل و ادبیات

ارائه نمی‌دهند، اما به علت توانایی در پزشکی، آثار آن‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. شاه‌علی سلیمان کحال از این گروه است، پیوند این گروه با ادبیات به خاطر به کارگیری ابزار مشترک زبانی و ارتباطی است.

۲-۴. متمم زبده: نسخه خطی «متمم زبده» جزء آثار ارزشمند و علمی قرن یازدهم است. این اثر از دو دیدگاه ادبی و پزشکی قابل تأمل و بررسی است. با مطالعه اثر می‌توان دریافت که ناظم یا مصنف این اثر در حیطه پزشکی و تجربیات حرفه‌ای خویش توانایی شایسته و درخور توجهی دارد.

۱-۲-۴. شاه‌علی سلیمان کحال: تا آنجا که در کتاب‌های تاریخ ادبیات و تذکره‌های ریاض الشعراء، هفت اقلیم، تذکره نصرآبادی، مجمع الفصحا و خلاصه الاشعار جستجو شد، هیچ اطلاعاتی در خصوص نام و نسب، تاریخ تولد و وفات ناظم و محل آن به دست نیامد. ناظم نیز به اطلاعاتی از این دست در اثر خویش اشاره نکرده است؛ با توجه به مذهب غالب در دوره صفویه و اشارات پراکنده ناظم، مسلمان و شیعه‌بودن وی کاملاً مبرهن و آشکار است:

تدابیر فالج کنون شد تمام خدا را ثنا و نبی را سلام (۸)

این نسخه نیز مانند دیگر نسخه‌های پزشکی - سنتی با نام خدا و منقبت او شروع می‌شود؛ نویسنده بعد از توصیف و تمجید خداوند مطالب خود را عنوان می‌کند:

پس از حمد خلاق خیر و کمال
درود رسول کریم حبیب
ثنا نیز بر آل و اصحاب او
ز اعضا که دارد قبول علم
شماره کنم اول آن عضوها
ز سر گیرم اول روم تا قدم
خدای شفابخش هر اعتلال
قلوب حزین را خجسته طبیب
بر اشیاع و اتباع و احباب او
خبرها که دارم به نظم آورم
که یابد ز اسباب غم دردها
اسامی آن‌ها شماره کنم (۸)

آنگاه مصنف به موضوعات پزشکی می‌پردازد و پس از اتمام این موضوعات، بدون هیچ چشمداشت مادی، در سطور پایانی کتاب، سخن خود را با این دعا به پایان می‌رساند:

الهی تو ما را صفایی بده   وزین درد ما را دواپی بده
چو عمرم بود نسخه آخرین   به رحمت ببر سوی خلد برین (۸)

مصنف علاوه بر این منظومه، منظومه طبی دیگری در تب‌ها (حمیات) دارد که آن را پس از زبده ترتیب داده است. حابری در این خصوص می‌نویسد: «در نظم قانون (بخش حمیات از صاحب منظومه زبده) چنانکه در آغاز منظومه گوید انواع تب و اسباب و علامات و معالجات آن‌ها را به طور خلاصه در زبده بیان داشته، اما در اینجا برای مبتدیان به تفصیل پرداخته و بخش حمیات قانون را به نظم در آورده است» (۹).

۲-۲-۴. ویژگی‌های بنیادی اثر: متمم زبده نسخه‌ای خطی به خط نستعلیق قرن ۱۱ قمری است که با نام «طب منظوم» به شماره ۶۲۸۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه در قطع ۳ خشتی ۱۲*۲۱ با جلد تیماج مشکی مندرس یک لا و تعداد صفحات ۵۸۹ و سطور ۲۲، کاغذ دولت آبادی شکری و شماره ثبت قدیم ۲۲۵۶۶ است. تمام این اثر به صورت مثنوی است. در بیشتر صفحات این اثر، بر یک یا چند مصراع یا بیت خط کشیده شده است؛ سپس به جای آن، مصراع یا بیت دیگری نوشته شده است. گاه نیز حاشیه‌هایی با قلم تازه تر بر نسخه افزوده شده است. گویا نویسنده این خطوط، مطالب و یادداشت‌های پزشکی ای از استادان خود میرزا باقر و میرزا کریم نامی، نقل کرده است. گاه نیز در حاشیه متن برخی از صفحات با قلم اصلی نسخه، مطالبی به نثر آمده و در ذیل آن جمله «در حاشیه نوشته شود» قید شده است؛ این مطلب تأیید می‌کند که نسخه به خط مؤلف و سراینده اثر است و در دوره‌های بعد کس یا کسانی، حاشیه‌های دیگری بدان افزوده اند. کناره‌های برگ

اول نسخه، آسیب موربانه دیده است. نشانه‌هایی از فساد کاغذ در اثر رطوبت در برگ‌های نیمه اول نسخه دیده می‌شود (۹).
آغاز نسخه چنین است:

به نام خداوند خیر و کمال   خدای شفا بخش هر اعتدال
درود رسول کریم حبیب   قلوب حزین را خجسته طبیب (۸)

و پایان آن نیز چنین است:

کنون ختم کردم دگر حمیات   خدا را ثنا و نبی را صلات
نخواهم ز غیری دگر مزد آن   تو مزدم بده هم تویی مستعان (۸)

به طور کلی این نسخه به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش نخست تا پایان صفحه ۲۸۱ است و بعد از آن نویسنده یک صفحه را سفید گذاشته و در صفحه ۲۸۳ با آوردن «بسم الله الرحمن الرحیم» نگارش بخش دوم را آغاز می‌کند. به درستی علت این امر مشخص نیست شاید هدف نویسنده تقلید از دیگر آثاری از این دست باشد که اثر خویش را در دو مقاله، ساخته و پرداخته اند. (۴)

۴-۲-۳. علت نگارش نسخه: اصولاً نویسندگان، شاعران و مؤلفان برای تصنیف آثار خویش دلایل و اسباب متفاوتی آورده اند؛ در خصوص سبب تألیف این اثر هم نکته ای جالب آمده است؛ آن گونه که از لابه لای سطور و ابیات این نسخه بر می‌آید، شاه‌علی سلیمان در علت نگارش اثر می‌گوید سروش غیب (فرخ سروش) وی را به نگارش این اثر ترغیب کرده است:

چو فارغ شدم از متمم دگر   به خاطر درآمد ز غیبم خبر
که ابواب حمی و تفضیل آن   چو در زبده آورده‌ام لب آن
ولی مبتدی را تفصیل به   تفصیل بگشاید از آن گره
چنین گفت فرخ سروشم در آن   که حمی قانون کنم نظم آن (۸)

از دیگر دلایل نگارش این مجموعه جهد و تلاش ناظم برای آگاهانیدن و طمّلع ساختن علاقه مندان و انتقال دانسته‌های خود به ایشان است:

ز اعضا که دارم قبول الم   خبرها که دانم به نظم آورم
شماره کنم اول آن عضوها   که یابد ز اسباب غم دردها (۸)

۴-۲-۴. محتوای منظومه: این منظومه در بحر متقارب مثنی محذوف (فعولن فعولن فعل) سروده شده است و موضوع آن زمینه‌های پزشکی و دارویی است. انتخاب وزن و قالب دو نکته را مسلّم می‌کند: نخست آن که وزن متقارب و قالب مثنوی از بهترین بحرهای و قالب‌ها برای بیان مطالب علمی - پزشکی است؛ دیگر آن که این بحر در این دوران مورد توجه و عنایت شاعران و ناظران فراوانی قرار گرفته است. شیوه شاه‌علی سلیمان در تصنیف کتاب شیوه ای منظم و رایج است؛ وی می‌کوشد ابتدا نام بیماری را عنوان کرده، سپس علایم و آثار آن را بیان کند؛ آن گاه به تشریح روش‌های درمان پرداخته و در پایان تجویز، توصیه‌هایی برای اثر بخشی دارو یا تداوم بهبودی می‌آورد.

در حقیقت این منظومه در اسباب و علامات بیماری‌ها، داروها و طریقه معالجات آن‌هاست؛ از ابیات پایانی اثر بر می‌آید که نویسنده، نخست کتابی در طب و معالجات به نام زبده نوشته و سپس آن را به نظم در آورده و با ذکر و شرح جزییات دواها و تدبیرهای پنج درد (خستگی، کوری، اسهال و دوبیماری دیگر) آن را به پایان برده است؛ مصنف جزییات را در متمم زبده (یعنی نسخه حاضر) تکرار نکرده است. این مطلب از بیت‌های صفحه ۲۶۰ نسخه مستفاد می‌شود. (۹).

۴-۳. ویژگی‌های نسخه: هر اثری می‌تواند از جهات، زمینه‌ها و ساختارهای مختلف مورد بررسی قرار گیرد. برخی از آثار زمینه فکری نیرومندی دارند و برخی دیگر زمینه‌های ادبی؛ برخی دیگر نیز در حیطه زبانی، آثاری فاخر و ارزشمند

به حساب می‌آیند. نسخه متمم زبده اثری زبانی و عاری از تخیل شاعرانه است؛ در حقیقت تفاوت اصلی این اثر با یک اثر علمی معمول و منشور، تنها ساختار زبانی و منظوم بودن آن است و اگر چه اثر یاد شده بیشتر یک اثر علمی است و تقریباً از ویژگی‌های ادبی تهی است، اما می‌توان برخی از ویژگی‌های ادبی را نیز در آن مشاهده کرد.

در این مجال به بررسی مختصر ویژگی‌های فکری، زبانی و ادبی این اثر منظوم پرداخته می‌شود.

۳-۴-۱. ویژگی‌های فکری اثر: منظور از ویژگی‌های فکری، بیشتر اندیشه‌ها، دغدغه‌ها و مسایلی است که مؤلف می‌کوشد تا آن‌ها را به نحو احسن در اثر خود بگنجانند و خواننده اثر را از آن‌ها آگاه سازد.

این ویژگی تحت عناوین زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

- دستورهای پزشکی (تجویز).

- نقل قول تجربیات پزشکان پیشین (یاری از آموزه‌های پیشین).

- استفاده از میزان‌های دقیق طبی (مقدار و دوز مصرف که در پزشکی امروز بسیار معتبر است).

- مطابقت دستورهای پزشکی این اثر با طب سنتی در تمدن اسلامی.

۳-۴-۲. دستورهای دقیق پزشکی: یکی از امتیازهای ویژه و بزرگ این اثر پزشکی - ادبی دقت نظر نویسنده در توضیح و تشریح موضوع است. گوینده با دقت و وسواس خاص خود تمام دقایق و ظرایف مربوط به گیاهان را بیان می‌کند. وزن هرگیا، نحوه آماده سازی و زمان به درازا انجامیدن فراهم سازی دارو را به همراه مدت زمان مصرف آن، با دقت تمام شرح می‌کند. با این توضیحات هر خواننده ای می‌تواند اطلاعات مفیدی از نحوه درمان بیماری خود به دست آورد. به این نمونه‌ها دقت کنید:

ولسی وزن دارو بباید نمود   که بایند از ادویه نفع و سود
بینه پنج درهم ز اصل اندر آن   سه درهم بینه رازیانه بر آن
ز گُل قند بایند در آن ده درم   که پخته شود بلغم این سقم
بده هفت روزش صباح این چنین   چو پختی بلا غم بیر بعد از این (۸)

از نکات قابل توجه این اثر تاکید گوینده بر حالت و شرایط بیمار است؛ وی معتقد است در تجویزها شرایط بیمار (آزمایش‌های امروزی) اصلی‌ترین موضوع است.

نوشتم همه بی‌قصور و فتور   که باشد در اوجاع سرها ضرور
ولیکن تراکیب اخلاط بد   چو پیش از تحقق نه ظاهر بود
به حدس و به تخمین ازین مفردات   ترکیب بایند که آرد نجات (۸)

با خواندن این نسخه می‌توان دریافت که نویسنده، طبیبی توانا و البته مشفق است، چراکه بعد از بیان شیوه درمان، به بیمار یادآوری می‌کند که بعد از بهبود از چه موادی استفاده کرده و از چه موادی دوری گزیند (پرهیز در خوارک و رفتار و نیز تهییج و تحذیر نوع استفاده). به عنوان مثال می‌گوید:

چو یابی قُراغ از علاج صداع   بکن منع از عود آن ای مطاع
غذا و فواکه که نفخ آورد   مهل خسته هرگز که آن‌ها خورد (۸)

یا:

فواکه که باشند خشک و غلیظ   فزایند سودا و سازد مریض
چو خرما و خارک چو آبی دگر   فزایند سودا حذر کن حذر (۸)

دقت نظر و البته حساسیت تأثیر دارو سبب می‌شود که طبیب در نوع و چگونگی ظرف‌ها و وسایل تهیه دارو نیز توصیه‌هایی را بیان کند:

به دیگی که سنگی بود این دوا   پزم تا نماند درو آب‌ها (۸)

۳-۳-۴. نقل قول تجربیات پزشکان پیشین: شاه‌علی سلیمان، بدون هیچ واژه و با حفظ منبع به نقل تجربیات پزشکان پیشین با رویکردی کاملاً شفاف و روشن می‌پردازد. این خصیصه نشان از باور و اعتقاد طبیب به حرفه و اصل حُسن امانتداری وی دارد:

قریطون فاضل شنیدم که او [به] یرقان ببردی به تسعیت او (۸)
چنین گفت جالینوس عالی مقام که این فن از او یافته انتظام (۸)

و یا آنجا که نام گوینده را نمی‌داند، باز هم حُسن صداقت خود را نشان داده، بیان می‌کند که این گفته از فرد دیگری است که مورد استفاده قرار گرفته است.

غذایی که لایق بود در سقم چنین است مروی ز اهل حکم (۸)

۴-۳-۴. استفاده از میزان‌های طب قدیم: همانطور که پیش از این هم یاد شد، ناظم با توجه به اهمیت و حساسیت مبحث درمان، دقت نظر ویژه‌ای بر میزان و مقدار استفاده از داروها دارد. واحدهای مورد استفاده در این اثر، غالباً مثقال، درهم، دانگ، رطل، حبه، و اوقیه (یک دوازدهم رطل) است؛ جالب آنکه وی مقادیر داروها را نیز در نگاه و دیدگاه پزشکی قدیم کاملاً شرح می‌دهد. برای آگاهی بیشتر، توضیح مختصر هر یک می‌آید:

– مثقال: به اعتبار زمان و مکان وزن مثقال متغیر بود و در مأخذهای مختلف برای این واژه معادل‌های مختلفی آورده‌اند؛ بدین قرار: در عرف چیزی است که وزن شده آن پاره‌ای از طلا و به مقدار بیست قیراط می‌باشد و قیراط پنج دانه جو متوسط است پس وزن مثقال یکصد دانه جو است (۱۰).

– درهم: مقیاسی برای وزن و آن شش دانق است و دانق شش حبه است و حبه دو جو دانه است (۱۰).

– دانگ: شش یک چیزی. یک بخش از شش بخش چیزی (۱۰).

– رطل: معرب لتر، مأخوذ از لاتینی لیتر، نیم من، دوازده اوقیه (۱۰).

– حبه: یک دانه، شش یک دانگ، سدس سدس مثقال و یا ربع تسع مثقال (۱۰).

– وقیه (اوقیه): وزن معادل هفت مثقال ولی وزن امروزه متعارف میان مردم و اطبا معادل وزن ده درهم و پنج‌هفتم درهم است (۱۰).

۴-۳-۵. مطابقت دستورهای پزشکی با طب سنتی در تمدن اسلامی: قرآن کریم حاوی جامع‌ترین دستورهای زندگی است و مسلم است که طب و بهداشت که از جمله ضروری‌ترین واجبات زندگی آدمیان است، در آن یاد شده است. از این رو وظیفه توضیح و تفسیر آن بر عهده حاملان و حافظان آن، یعنی انبیاست. قرآن پر از ظرایف و دقایقی است که پس از بررسی‌های زیاد توسط دانشمندان، پرده از دقایق آن برداشته شده و می‌شود.

گوینده در کتاب متمم زبده می‌کوشد تا برآیند دستورها و تجویزها مطابق و همسو با علم و دین باشد. از این جهت بر استفاده از میوه‌هایی چون سیب، انگور، به، انار، خرما به همراه زیتون و انجیر به کرات اشاره کرده است و در درمان انواع بیماری‌ها استفاده از آن‌ها را در دستور کار قرار داده و شیوه کاربرد و استفاده از آن‌ها را بر اساس طب سنتی با الگوهای اسلامی بیان می‌کند. به نمونه‌های زیر دقت کنید:

سیب:

بود شربت‌ی قدر مثقال از آن خورد آب تفاح همراه آن (۸)

انار:

غذاهای یابس چو غوره انار چو لیمو بود هم در آن خوشگوار (۸)

انجیر:

در این کار انجیر خوردی بسی ندیده ازو صرع و زحمت کسی (۸)

بکن حل به یک دانگ سقمونیا به سه وقیه دوغی که دارد صفا (۸)

از آن ده درم ده درم آورم ز اسطوخودوس نصف ده آورم (۸)

انگور:

چو حلم بره همچو شرب شراب چوانگور و شربت ز قند و گلاب (۸)

۴-۴-۲. کاربرد و بسامد بالای واژگان عربی: با ظهور اسلام و

گسترش آن در ایران، زبان رسمی علمی جهان اسلام (عربی) گسترش بیشتری یافت و دانشمندان و پزشکان مسلمان ایرانی عموماً آثار خود را به زبان عربی تألیف کردند و شاید به همین دلیل باشد که زبان مهم‌ترین آثار پزشکی مانند الحاوی و طب المنصوری رازی، القانون فی الطب ابوعلی سینا، کامل الصنعه الطیبیه علی بن عباس اهوازی و... به عربی است. این موضوع باعث شده تا نویسندگان دیگر آثار پزشکی این منابع را به عنوان سرمشق و الگوی خویش قرار داده، یا نکاتی را از آن استخراج و استفاده کنند.

استفاده از کلمات عربی نیز در این مجموعه به وفور یافت می‌شود. این کاربرد علاوه بر بسامد بالا، به صورت‌های مفرد، جمع‌های مکسر و ترکیب‌های اضافی دیده می‌شود. همین نکته، یعنی صورت‌های متفاوت این کاربرد از دیگر شاخصه‌های این اثر است:

ثنا نیز بر آل و اصحاب او بر اشیاع و اتباع و احباب او (۸)
 زفانید و صمغ و کتیرا دگر چو بهدانه و اصل سوس از شجر (۳۶)
 ز اسهال گویم خبرها دگر که اسهال باشد کبیرالخطر (۸)

کاربرد اصطلاحات پزشکی عربی و ورود آن‌ها به این اثر، سبب شده است تا نویسنده بکوشد معادل فارسی آن‌ها را هم در نظم خویش بگنجاند تا خواننده ناآشنا به زبان عربی در درک تجویزهای پزشکی نیازمند شرح، تفسیر و کتاب لغت نباشد. برای مثال وی عنوانی با نام صداع گرم می‌آورد، ولی بلافاصله در اولین بیت معادل فارسی آن را به کار می‌گیرد تا مبدا کلام ناقص و نامفهوم باشد:

۴-۴. ویژگی‌های زبانی اثر: آثار ادبی چون برخاسته از

اندیشه و احساسات شاعر یا نویسنده است با ارائه‌های ادبی و ویژگی‌های زبانی که اصطلاحاً ترفندهای ادبی و بیانی نامیده می‌شود، آمیخته و همراه است. این آثار و چگونگی کاربرد آن‌ها نه تنها سبب تلطیف کلام می‌شود، بلکه دال بر توانایی شاعر یا نظم پرداز، نسبت به زبان خویش است. آثاری که جنبه تخیل آن‌ها بسیار پایین است یا آثاری که در رده‌بندی نوع ادبی - تعلیمی جای می‌گیرند، اصولاً از این ترفندها خالی نیستند، اما رونق و روایی آثار تخیلی را ندارند. با این حال چون مواد و مصالح کاربردی نوشته‌های تعلیمی با مصالح مواد کاربردی آثار ادبی - آفرینشی یکسان است می‌توان نمونه‌هایی از این ترفندها را در آن‌ها یافت. در این مقاله نیز می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

۴-۴-۱. گنجاندن واژگان دشوار و سنگین طبی در وزن منظوم:

با مطالعه چند صفحه از نسخه یاد شده می‌توان به راحتی به این نکته پی برد که واژگان تخصصی طب سنتی سرشار از کلمات ثقیل و سنگین است که به کاربردن آن‌ها در یک بیت یا مصرع کاری بس دشوار و گاه ناممکن است، به ویژه که برخی از این واژگان، واژگان مهجور فارسی، عربی و گاه یونانی است، اما ناظم این اثر از عهده انجام این مهم به خوبی برآمده است؛ این نکته را می‌توان جزو یکی از شاخصه‌های بارز این اثر یاد کرد. واژگانی چون اسطوخودوس، سقمونیا، اهلیج، هلیله، بسفایج و... واژگانی بس دشوار هستند که به خوبی در وزن نشست‌اند، البته گاه نیز این ثقال و سنگینی موجب به هم ریختگی وزن شعر می‌شود و خواننده متن را به سختی می‌افکند:

چو گرمی سر آورد درد سر سرش گرم باشد امیر خرد (۸)

نمونه دیگر صداع ریخی و آوردن معادل آن در این بیت است:

بود قسم پنجم ز اوجاع سر که از باد باشد وجع‌ها دگر (۸)

شاه‌علی سلیمان در منظومه متمم زبده از اعداد ترتیبی و ترکیبی عربی نیز به وفور استفاده کرده است:

بود قسم ثانی ز برد و نری بود بدتر از حر اگر بنگری (۸)

ولی وزن اثنان و عشرین بود درهم که از شمع در آن نهد (۸)

مؤلف در اثر خویش علاوه بر تحصیل داروهای گیاهی، به موارد دارویی‌ای که از حیوانات هم فراهم می‌شود، اشاره می‌کند؛ وی در کاربرد نام حیوانات، به فراخور تنگنای وزن منظومه و قافیه، مجبور است از نام حیوانات به صورت عربی و معادل‌های تازی آن‌ها استفاده کند؛ به این نمونه‌ها دقت کنید:

بود پیه مرغ و دگر پیه بط بود مغز ساق بقر زین نمط (۸)

غذاهای سرد و غلیظش بده قریص و سمک در طعمش بنه (۸)

۳-۴-۴. استفاده از واژگان یونانی: واژگان یونانی از واژگان متون پزشکی قدیم و جدید است و این به خاطر سرچشمه گیری بخش‌هایی از این علم از زبان یونانی است. در این نوع متون به ویژه کاربرد و بسامد واژگان یونانی در قیاس با واژگان عربی به مراتب محدودتر و ناچیز است. با این وصف، نام‌های خاص افراد، دردها و داروها یا گیاهان کاربرد دارد. بخش بزرگی از این واژه‌ها به صورت غیر مستقیم و از زبان عربی وارد زبان فارسی شده‌اند و برخی دیگر خیر. به این نمونه‌ها دقت کنید:

ز جالینوس فاضل شنو این خبر که باشد لبن مصلح این ضرر (۸)

چنین گفت بقراط عالی نسب که پنجاه ساله کشید این تعب (۸)

کمداریس و صبر و مقل از دوا فتمون بود رکنی از رکن‌ها (۸)
۴-۴-۴. واژگان پرکاربرد نسخه: از آنجا که این متن، متنی تخصصی در حوزه پزشکی و داروشناسی (فارماکولوژی) است، بخش اعظم واژگان این اثر را اصطلاحات پزشکی و داروهای گیاهی تشکیل می‌دهند؛ واحدهای وزنی و نحوه تحصیل داروها نیز از واژگان پر کاربرد این اثر است. در اینجا با غربالگری ۵۰۰ بیت این مجموعه منظوم، نموداری از میزان استفاده از گیاهان دارویی نشان داده شده است؛ با تکیه بر ارقام این نمودار می‌توان به میزان کاربرد گل‌ها و دانه در طب قدیم دست یافت. این نام‌ها، واژگانی هستند که امروز کم کاربرد و مهجورند و تلفظ و خوانش آن‌ها گاه شخص را به دردسر می‌اندازد.

۵-۴. ترفندهای بلاغی در منظومه: ویژگی‌های بلاغی یک اثر ادبی - آفرینشی بیانگر زیبایی‌ها و مهارت نویسنده و شاعر آن اثر و میزان تسلطش بر ظرایف و دقایق ادبیات فارسی است. گاه گوینده یا شاعر از تشبیهی زیبا و دور از ذهن استفاده می‌کند و خواننده را در فضایی جدید قرار می‌دهد؛ این کاربرد بیانگر توانایی و سبک شاعر و گوینده است، اما این امکان در آثاری که صرفاً به صورت تعلیمی یا آموزشی سروده و نوشته می‌شوند، بسیار ناچیز و اندک است؛ در حقیقت در این دسته آثار، مصنف با انتقال پیام و ارتباط، سروکار دارد، ولی در نوشته‌های ادبی محض یا نوشته‌های ذوقی خصیصه‌های دیگر زبان چون آفرینش زیبایی و بیان احساسات و... حضور دارند. از این رو تمام هدف نویسنده این آثار انتقال مفاهیم است، هرچند ممکن است نیم نگاهی نیز به ترفندهای ادبی یا بلاغی داشته باشد.

اثر حاضر نیز از جمله آثاری است که فقط در حیطه پزشکی قدم برداشته است، پس در حقیقت هدف انتقال پیام است و تأکید بر موضوع یا پیام است. از این رو در گیرودار صنایع ادبی نمانده است، البته جای آن هم نبوده است. با این حال شاه‌علی کوشیده است برای رفاه و یادگیری آسان‌تر خواننده، محیطی

شنو بعد ازین ثانی آن علل   که آرد فواق و رساند خلل (۸)
چو زردی بیضه چو آب لحوم   که از مرغ و بره پزی با شحوم (۸)

۴-۵-۱-۴. جناس خط یا تصحیف: جناسی است که در آن تفاوت واژگان تنها در تعداد نقطه‌ها باشد (۱۱):

سفیدی بیضه ولیکن رقیق   بیامیز آن ادویه‌ای رفیق (۸)
ز گرمی و سردی و اورام و باد   ز قرحه همه درد آید به یاد (۸)

۴-۵-۱-۵. جناس اشتقاق: دو واژه مورد نظر از یک ریشه واژگانی باشند (۱۱):

عوارض که عارض شود در کلام   ز آلات باشد که دارد سقام (۸)

۴-۵-۱-۶. جناس مکرر (مزدوج): دو واژه در کنار هم با یک وزن بیایند (۱۱):

ولی وقیه اصطلاح طبیب   بود ده درم ای لبیب حبیب (۸)

این جناس‌ها از پرکاربردترین انواع آن در این اثر است.

۴-۵-۱-۷. ردّ القافیه: (۱۲):

چو در معده یابد طعامی فساد   اگر معده افشاند از خود مواد
مقوی بخور بعد ازان آن مواد   که باشد منافی اصل فساد (۸)

۴-۵-۲. ارائه‌های معنوی: از آنجا که شاه‌علی سلیمان در زمینه‌های پزشکی و طب تخصص دارد، نمی‌توان انتظار ظهور و بروز ارائه‌های ادبی فراوان و معنوی کثیری را در اثر او داشت و اصولاً هدف او به کارگیری این رویه در تولید محتوای ادبی نیست، با این حال اگر مواردی از ارائه‌ها در اثر او یافت می‌شود، تنها به صورت اتفاقی است و گرنه، نه مجال سخن اجازه تصویرگری و زیبایی‌آفرینی می‌دهد و نه نویسنده یا

ایجاد کند تا خواننده را به خواندن اثر ترغیب و تشویق نماید و از خستگی او جلوگیری کند. از این رو گاه کلام را می‌آراید و به زیبایی‌های سخن می‌افزاید؛ در زیر به نمونه‌هایی از این کاربردها اشاره می‌شود:

۴-۵-۱. ارائه‌های لفظی: صنعت جناس از پرکاربردترین صنایع بدیعی در آثار منظوم است که تقریباً همه شاعران و نویسندگان آن را به کار برده‌اند؛ در این اثر نیز متناسب با واژگان کاربردی انواعی از آن چشم می‌خورد که در زیر به برخی اشاره می‌شود:

۴-۵-۱-۱. جناس زائد: این جناس و انواع مختلف آن از پرکاربردترین و رایج‌ترین انواع جناس است که معمولاً توانایی شاعر و نویسنده را در استفاده از کلمات، می‌گسترده، از طرفی سبب تهییج و خوشایندی مخاطب نیز می‌شود (۱۱):

بگیر اولاً رطل آن آب به   دگر نصف آن آب سیبش بنه (۸)
به آب کرفسی که روید به کوه   بگیرند ارباب حکمت شکوه (۸)
خلاصی ببخشد ز رنج طحال   به صحت رسد معده و کل حال (۸)

۴-۵-۱-۲. جناس لفظ: جناس لفظ (تلفظ یکسان واژگان با صورت املایی متفاوت) نیز از دیگر کاربردهای زبانی در این گونه متون است؛ جناس لفظ گاه سبب آزادی ناظم در تنگنای قافیه می‌شود (۱۱):

بود سکنه رنجی به مردن قریب   خلاصی از آن هم عجیب و غریب (۸)

۴-۵-۱-۳. جناس لاحق: جناس لاحق کاربرد واژگانی است که در حرف اول یا وسط با یکدیگر متفاوت باشند و این تفاوت در حروف بعیدالمخرج باشد (۱۱):

شود گاه حادث بدی در هضموم   ز گرمی مفرط ز غصه هموم (۸)

گوینده، اهداف ثانویه زبان را دنبال می‌کند. با این حال به برخی از این کاربردها اشاره می‌شود:

۴-۵-۲-۱. **مراعات النظیر:** با توجه به تخصصی بودن موضوع در تفهیم اصول علم پزشکی و سودجویی ناظم از محور همنشینی زبان برای انتقال بهتر مفاهیم، از میان ارائه‌های معنوی، تناسب بیشتر در این منظومه به چشم می‌خورد (۱۲):

گل اذفر و سنبل و برگ گل	دگر ساوج هندی ای عقل کل (۸)
انیسون و صمغ عرب اصل سوس	ز هر یک درم آورد حبر طوس (۸)

۴-۵-۲-۲. **تضاد و طباق:** (۱۲):

به هر وقت چیزی خورد خشک و تر	تقاضای قی باشدش پر ضرر (۸)
ز سردی شود تنگی اندر کلام	فراخی ز گرمی بود والسلام (۸)

۴-۵-۲-۳. **اعداد (سیاقه اعداد):** (۱۲):

بپز خردل و تین مدقوق هم	پنه بر محل و ببر درد و غم (۸)
ز قی و رعاف و زبول و تراز	فضولش براند نشیب و فراز (۸)

۴-۵-۲-۴. **تشبیه:** در این نوع منظومه‌های تعلیمی، هدف از تشبیه، زیباسازی یا خلق تصویر نیست، بلکه هدف درک بهتر مطلب توسط مخاطب یا شنونده است؛ اصولاً تشبیه در تمام متون ادبی و غیر ادبی برای درک بهتر مطلب است، اما نکته قابل تأمل، نوع و ساختار صورت‌های تشبیهی است که برخاسته از پس زمینه ذهن شاعر یا نویسنده و البته اجتماع اوست (۱۳). در ساختارهای کلامی و کاربردی این منظومه می‌توان به صورت‌های رایج تشبیهی در عصر نویسنده و البته پس‌زمینه ذهن او توجه کرد (۱۲):

ورم سخت گردد شبیه حجر	که از غمز اصبع نگیرد اثر (۸)
یکی آنکه دارند ضیق صدور	کَنَفشان بود چون جناح طیور (۸)

۴-۵-۲-۵. **واج‌آرایی:** این ارائه نیز تنها از روی روال عادی و ساختار معمولی زبان شکل گرفته است و هیچ مقصود و هدف ثانویه در آن دخیل نیست (۱۴):

چو باعث مرا بود در این سطور	علاج و وجع‌های پر شین و شور (۸)
اگر چه وجع نیست در قلب کس	به جز عشق و وسوس و معشوق و بس (۸)
شرابی ز خشخاش و ربش دگر	بگو تا خورد مبتلای شرر (۸)

۵. نتیجه‌گیری

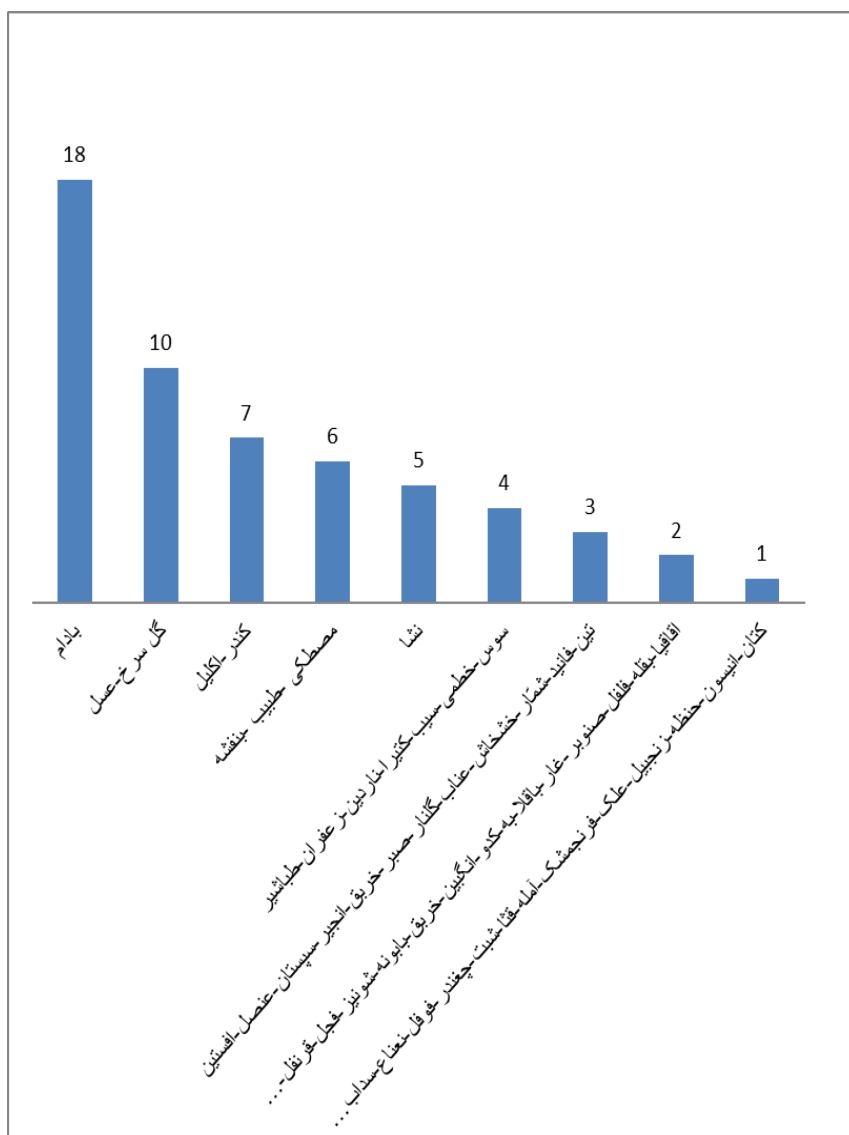
نسخه متمم زبده منظوم شاه‌علی سلیمان اثری پزشکی است که با اندکی وسعت دید در بخش آثار تعلیمی - ادبی نیز جای می‌گیرد. به طور کلی بخشی از آثار تعلیمی، آثاری است که به منظور انتقال پیام و اندیشه یا علم سروده و منظوم شده‌اند؛ این آثار، آثاری مثل مثنوی مولوی و گلشن راز شیخ محمد شبستری هستند. نسخه متمم زبده منظوم از همین دست آثار تعلیمی است که موضوع آن آموزش کاربرد طب سنتی در ساختار و چارچوب نظم است. شاه‌علی سلیمان که از طبیبان قرن یازدهم قمری است، به خوبی از عهده نظم موضوعات و نکته‌های پزشکی برآمده است؛ وی منظومه خویش را در بحر متقارب (بحر نظم داستان‌های حماسی عهد تیموری و صفوی) سروده است. در این اثر، مصنف به تحلیل دردها و تجویز داروهای سنتی پرداخته است. شیوه ناظم به ویژه در بخش تجویز داروها، مقدار داروها و مراقبت‌های طول دوره درمان قابل توجه است؛ دقت پزشک در روش تهیه داروها، معجون‌ها و حساسیت وی به خصوص بر روی ظروف و جنس آن و درازای تهیه، رویه‌ای است که کمتر در دیگر آثاری از این دست مد نظر بوده است. با مطالعه و دقت در اثر منظوم شاه‌علی چند نکته مشخص و مبرهن می‌شود: نخست آنکه شیوه طبابت کماکان همان شیوه عصر تیموری و پیش از آن است. در حقیقت شیوه پزشکی در قرن یازدهم و دوازدهم

همان شیوه دوره‌های پیشین است جز آنکه در این دوره با توجه به متون تاریخی این عصر به نوعی انحطاط می‌گراید، اگرچه در داروشناسی و گیاه پزشکی اندکی رشد در این دو قرن دیده می‌شود، ولی در ساختار طبابت به علل متعدد از جمله ترک و جلای وطن، پیشرفت چشم‌گیری دیده نمی‌شود. نکته دیگر آنکه مصنف در به کارگیری زبان موفق بوده است، واژگان کاربردی زبان این اثر بیشتر عربی است، واژگان یونانی محدودی نیز از طریق فرایند مستقیم یا غیر مستقیم زبان، به این اثر راه یافته است. زبان اثر، اگرچه به دور از زبان ذوقی و آفرینشی است، با این حال معدود عناصر زیبایی‌شناختی در آن دیده می‌شود که برجسته‌ترین آن‌ها تشبیه، تناسب، جناس و برخی دیگر از این ارائه‌هاست، اما این کاربردها به دور از مقاصد زیبایی‌شناسانه و تولید ادبی بوده است. نیز با دقت در نمودار تحلیلی متن می‌توان گفت توجه به گیاهان و زمینه‌های شناختی آن‌ها (داروشناسی یا فارماکولوژی) رشد چشم‌گیری در این اثر دارد و این موضوع می‌تواند نظریه تاریخ‌نگاران مبنی بر علاقمندی پزشکان به گیاهان دارویی را در این عصر تأیید کند.

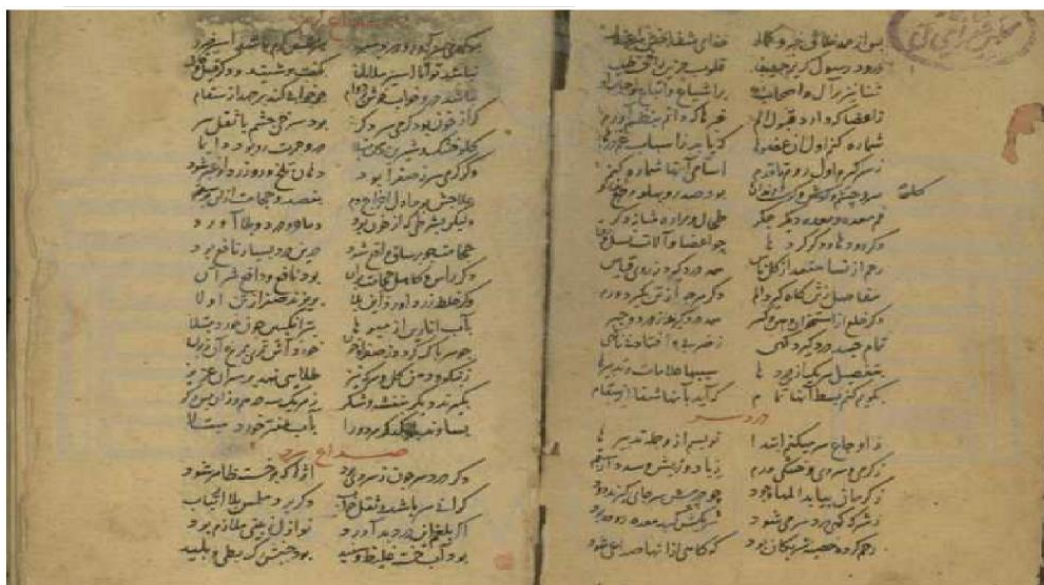
نکته پایانی آنکه شاه‌علی‌سلیمان نیز چون دیگر مصنفان این نوع آثار، به منابع پیشین پزشکی که از دوره‌های نخست بر جای مانده، نظر داشته است، از طرفی راه تعلیم و ماندگاری و البته سهولت یادگیری این علوم را، ریختن این علوم در قالب نظم می‌داند؛ ناگفته نگذاریم که تنها علم پزشکی در میدان نظم و تصنیف نیست، موضوعات مختلفی چون تاریخ، نحو، صرف، دام و طیور، البسه و اطعمه و... به قالب نظم و شعر درآمده‌اند.

۶. تضاد منافع

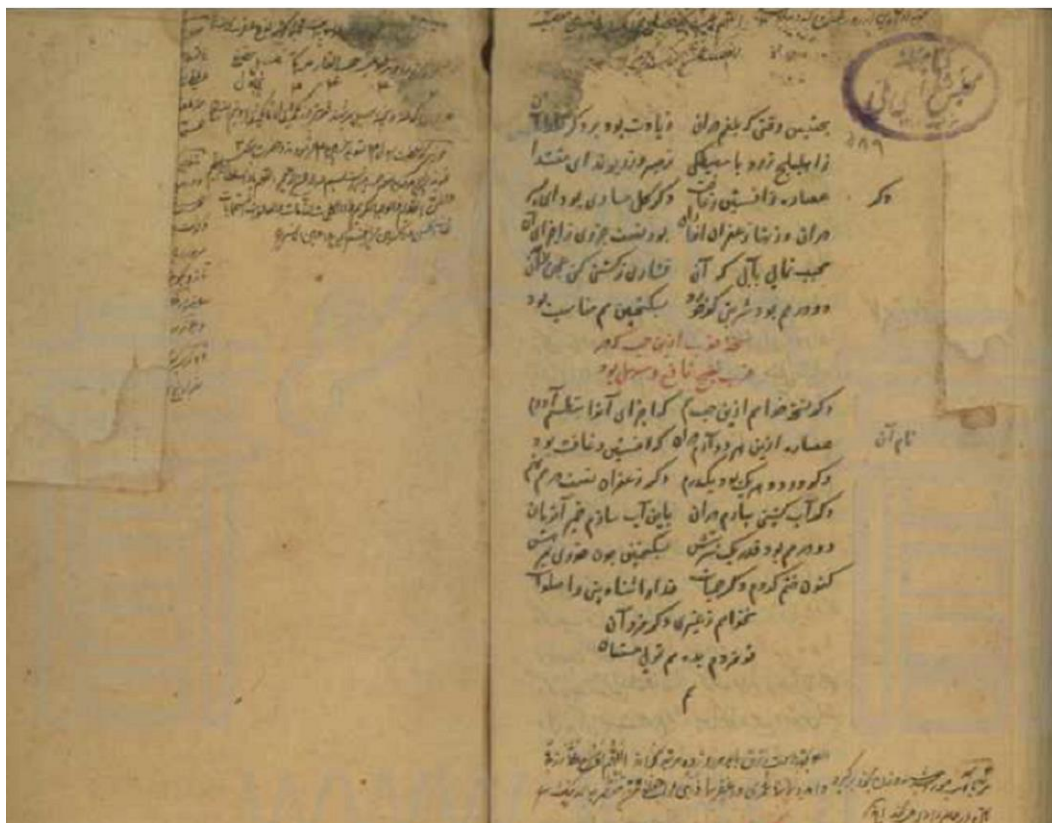
این پژوهش از حمایت هیچ مؤسسه و نهادی برخوردار نبوده و پیش‌تر تمام یا بخشی از آن در جای دیگری منتشر نشده است.

فراوانی کاربرد داروهای گیاهی در ۵۰۰ بیت

تصویر ۱: تصویر صفحه نخست نسخه

تصویر ۲: صفحه پایانی نسخه

References

1. Keramati Y. *New Medical Teaching in Iran*. Tehran: Sciences and Knowledge Mag; 2011. p.84-85, 87-88. [Persian]
2. Ferdowai A. *Shahname*. Edited by Khaleqimotlaq J. Tehran: Sokhan; 2014. p.22-23. [Persian]
3. Elgood C. *Medical history of Iran and the lands of the Eastern Caliphate*. Translated by Forghani B. Tehran: Amir Kabir; 1992. p.36. [Persian]
4. Safa Z. *The History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi; 1984. Vol.5 p.354-366; Vol.3 p.1033. [Persian]
5. Rastgar Fasaei M. *Anvae Sher Farsi*. Shiraz: Navid.1993. p.408 [Persian]
6. Tabibe Isfahani A. *Divan Ashar*. Edited by Shahrodi E. Tehran: Javaheri; 1996. p.76. [Persian]
7. DoulatShah Samarghandi A. *Tazkerat al-Shoara*. Edited by Browne EG. Tehran: Asatir; 1939. p.299. [Persian]
8. Solyman Kohhal SH. *Motammem Zobdeh Manzoom. Manuscripts of Majles. 17th Century*. p.1-2, 5-7, 9-10, 14, 22, 28, 30-31, 33, 35, 40, 69, 76, 80, 83, 85, 87, 89-91, 94, 100, 109-117, 121, 131-134, 147, 281, 283, 589. [Persian]
9. Haeri A. *The List of manuscripts*. Tehran: Majles; 1972. Vol.19. p.260, 262-263. [Persian]
10. Dehkhoda A. *Dictionary*. Tehran: Daneshgahe Tehran; 2000. Vol.3 p.3642; Vol.6 p.8639; Vol.7 p.10402, 10713; Vol.8 p.12132; Vol.13 p.20261. [Persian]
11. Taftazani S. *Mokhtasar al-Maani*. Qom: Dar al-Fekr; 1995. p.289-294. [Arabic]
12. Homae J. *Fonoone Belaqaat va Senaate Adabi*. Tehran: Ahora; 2010. p.58, 152, 168, 177, 186. [Persian]
13. Alavimoqaddam M, Ashrafzadeh R. *Maani va Bayan*. Tehran: Samt; 2019. p.114. [Persian]
14. Shamisa S. *New criticism on Hyperbole*. Tehran: Ferdows; 1996. p.57. [Persian]

MHJ

Medical History Journal

Winter 2021; 12(45): e5

Journal Homepage: <http://journals.sbmu.ac.ir/en-mh>

ORIGINAL RESEARCH

An Analysis and Research on Literary and Medical Manuscript of Motammem Tebbe Manzom of King Ali Suleiman

Hamid Reza Ghanooni^{1*} , Mohamad Ibrahim Eragpoor², Zahra Naddafi³

1. Associate Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, Payame Noor University (PNU), P.O. Box, 19395-3697, Tehran, Iran.

2. Associate Professor, Department of Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, Payame Noor University (PNU), P.O. Box, 19395-3697, Tehran, Iran.

3. MA. In Payam Noor University, Department of Persian Literature, Payame Noor University (PNU), P.O. Box, 19395-3697, Tehran, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article history:

Received: 13 September 2020

Accepted: 20 November 2020

Published online: 06 February 2021

Keywords:

Traditional Medicine

Literary

Shah Ali Solomon

Vegetal Drugs

Manuscript

ABSTRACT

Background and Aim: Iranian medical tradition is one of the native and authentic Iranian knowledge that must be noticed and applied in our era. Traditional medicine is a large part of our ancient heritage and the present generation as heirs of this frontier has the task of preserving and recording this precious heritage. Most of the manuscripts in Persian languages are kept in libraries, and some are yet unknown. So there are some efforts for reviving these obscure medical-literary treasures. The big part of Iranian literature is mixed with extensive knowledge as medical knowledge. Almost all Persian-language poets have brief references to subjects such as medicines, diseases, and medical devices in their work. Many other works are necessarily medical works that deal with medical issues in the language of order and approach. One of the Persian works is the version of Shah Ali Suleiman's "Supplement to the Systematic", which has come to be used in a purely medical manner and following its time for public use. This manuscript is kept in the Islamic Consultative Assembly library and is now used to examine 11th-century literary medical topics.

Materials and Methods: This literary research is carried out as a desk Study and studies devotional medicine based on a manuscript named Motammem Zobdeh. Besides it, this research study about the book, the composer and his manner on stating the medical subjects with poetic language. This research aims to show the station of medicine in Persian poems.

Findings: The most notable findings of this research are introducing of the manuscript of Shah Ali Suleiman's "Motamme E Zobdeh" and his manner on medical history.

Conclusion: This paper addresses Motamme Zobdeh, a manuscript about medicine and pharmacology in Iran during the Safavi era. It initially emphasizes on conventional medicine, classical Drugs, its doses and the manner of their accretions. Already in the Persian language, medic tried to compose a book about his knowledges. The big part of Iranian literature is mixed with extensive knowledge as medical knowledge. We can now study and analyze some subjects such as medicines, diseases and medical devices in Safavi period. So we can see what the conventional medicine in that era was and how this method was.

* Corresponding Author: Hamid Reza Ghanooni

Address: Pnu.University, Najafabad, Isfahan, Iran.

Email: h.r.ghanooni@gmail.com

© Copyright (2018) Medical Ethics and Law Research Center, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

Cite this article as:

Ghanooni HR, Eragpoor MI, Naddafi Z. An Analysis and Research on Literary and Medical Manuscript of Motammem Tebbe Manzom of King Ali Suleiman. Medical History Journal 2021; 12(45): e5.

This open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 License (CC BY-NC 4.0).